

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De titels "Oude Testament" en "Nieuwe Testament" [The titles "Old Testament" and "New Testament"]

Jonge, H.J. de; Buitenwerf, R.

Citation

Jonge, H. J. de, & Buitenwerf, R. (2003). De titels "Oude Testament" en "Nieuwe Testament" [The titles "Old Testament" and "New Testament"]. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/954>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/954>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De titels ‘Oude Testament’ en ‘Nieuwe Testament’

Rieuwerd Buitenwerf en Henk Jan de Jonge

In nagenoeg elke bijbelvertaling van de christelijke canon worden de twee delen van die canon aangeduid als ‘Oude Testament’ en ‘Nieuwe Testament’. Recentelijk zijn deze benamingen door sommige theologen ter discussie gesteld, vooral vanwege de veronderstelde depreciërende klank van het woord ‘oud’ in de titel Oude Testament.

Aangedragen alternatieven zijn bijvoorbeeld ‘Eerste en Tweede Testament’, ‘Hebreeuwse Bijbel’, ‘Boeken van het verbond’. Bij het vaststellen van nieuwe titels wordt echter meestal voorbijgegaan aan de herkomst van de traditionele benamingen Oude en Nieuwe Testament en aan de functie die ze oorspronkelijk hadden en in vertalingen nog vervullen. In deze bijdrage wordt gepoogd in het kort de herkomst te beschrijven.¹

De betekenis van het woord *diathêkê*

De titels Oude Testament en Nieuwe Testament zijn vertalingen van Griekse titels, *palaiā diathêkê* en *kanē diathêkê*. Meestal wordt het woord *diathêkê* in het Nederlands vertaald met ‘verbond’, maar die vertaling kan misleidend zijn. In het Grieks wordt *diathêkê* in het algemeen niet gebruikt om een verbond in de zin van een overeenkomst tussen twee personen aan te duiden.² *Diathêkê* betekent ‘wilsbeschikking’ (overigens niet noodzakelijkerwijs in de zin van ‘laatste wilsbeschikking’ zoals ons woord ‘testament’). Met andere woorden: iemand legt iemand anders zijn of haar wil op, in de verwachting dat deze wordt uitgevoerd. Het Nederlands kent geen precies equivalent van *diathêkê*. Het meest in de buurt komt ‘regeling’ of ‘ordering’.³

Om te zien wat *diathêkê* betekent in de benamingen van het joodse en christelijke deel van de Bijbel, moeten we kijken naar de tweede-eeuwse auteurs die dat woord voor het eerst in die context gebruikten. Het

De aankondiging aan Maria van F.P Michetti, uit: *Bijbel ... met honderd platen in koperdruk ... van de beroemdste hedendaagse meesters (Julianabijbel)*, Amsterdam 1900

Foto: Sandra Haverman/NBG

De titels ‘Oude Testament’ en ‘Nieuwe Testament’

Rieuwerd Buitenwerf en Henk Jan de Jonge

In nagenoeg elke bijbelvertaling van de christelijke canon worden de twee delen van die canon aangeduid als ‘Oude Testament’ en ‘Nieuwe Testament’. Recentelijk zijn deze benamingen door sommige theologen ter discussie gesteld, vooral vanwege de veronderstelde depreciërende klank van het woord ‘oud’ in de titel Oude Testament.

Aangedragen alternatieven zijn bijvoorbeeld ‘Eerste en Tweede Testament’, ‘Hebreeuwse Bijbel’, ‘Boeken van het verbond’. Bij het vaststellen van nieuwe titels wordt echter meestal voorbijgegaan aan de herkomst van de traditionele benamingen Oude en Nieuwe Testament en aan de functie die ze oorspronkelijk hadden en in vertalingen nog vervullen. In deze bijdrage wordt gepoogd in het kort de herkomst te beschrijven.¹

De betekenis van het woord *diathêkê*

De titels Oude Testament en Nieuwe Testament zijn vertalingen van Griekse titels, *palaiā diathêkê* en *kainē diathêkê*. Meestal wordt het woord *diathêkê* in het Nederlands vertaald met ‘verbond’, maar die vertaling kan misleidend zijn. In het Grieks wordt *diathêkê* in het algemeen niet gebruikt om een verbond in de zin van een overeenkomst tussen twee personen aan te duiden.² *Diathêkê* betekent ‘wilsbeschikking’ (overigens niet noodzakelijkerwijs in de zin van ‘laatste wilsbeschikking’ zoals ons woord ‘testament’). Met andere woorden: iemand legt iemand anders zijn of haar wil op, in de verwachting dat deze wordt uitgevoerd. Het Nederlands kent geen precies equivalent van *diathêkê*. Het meest in de buurt komt ‘regeling’ of ‘ordening’.³

Om te zien wat *diathêkê* betekent in de benamingen van het joodse en christelijke deel van de Bijbel, moeten we kijken naar de tweede-eeuwse auteurs die dat woord voor het eerst in die context gebruikten. Het

gebruik van de term bij deze auteurs heeft een traditie die terugreikt tot in het Nieuwe Testament. Laten we daar eerst naar kijken.

Terminologie uit het Nieuwe Testament

In het Nieuwe Testament is sprake van een ‘nieuwe *diathêkê*’, een ‘nieuwe regeling/wilsbeschikking/ordening/beschikking’ en een ‘oude *diathêkê*’. Het is een oude vroegchristelijke voorstelling dat God een ‘regeling’ met de mensen treft waarin vastligt hoe God wil dat zij leven (in moreel en religieus opzicht). De uitvoering van Gods wil wordt beloond met eschatologisch heil.

In sommige brieven van Paulus en de brief aan de Hebreeën wordt een onderscheid gemaakt tussen een nieuwe en een oude ‘regeling’. Daarmee wordt bedoeld dat God door de komst en de dood en opstanding van Jezus Christus zijn oude wilsbeschikking, aan Israël gegeven op de Sinai, een vervolg heeft gegeven in een nieuwe regeling. Voor de komst van Christus was het de bedoeling dat de mens zich hield aan de voorwaarden van de oude regeling. Na de komst van Christus is de nieuwe wilsbeschikking van God van kracht geworden.

Bij Paulus is het onderscheid tussen een nieuwe en een oude regeling nog geen verstandende voorstelling. Zo lezen we in 2 Korintiërs 3,6: ‘Hij heeft ons geschikt gemaakt om een nieuwe ordening te dienen, niet die van een geschreven wet, maar die van zijn Geest. Want de letter doodt, maar de Geest maakt levend.’ Paulus maakt een contrast tussen de *diathêkê* van vroeger, waarbij de geschreven wet centraal stond (ofwel: de regeling was dat mensen zich moesten houden aan de letter van de wet), en een nieuwe *diathêkê*, die draait om de Geest.

Even verderop, in 2 Korintiërs 3,14, verwoordt Paulus dit opnieuw, nu letterlijk met behulp van de term ‘oude *diathêkê*’: ‘Hun geest is zelfs ongevoelig geworden, want dezelfde sluier ligt tot op de dag van vandaag over de oude ordening wanneer die voorgelezen wordt. Hij wordt pas weggenomen door de eenheid met Christus.’ Volgens Paulus heeft God de joden van zijn tijd niet in staat gesteld Gods waarheid te horen. Bij joden gaat het om de letter van de wet, de ‘oude *diathêkê*’, dat is de Mozaïsche wet, en alleen ‘in Christus’ wordt de goddelijke waarheid, de ‘nieuwe *diathêkê*’, zichtbaar. Voor Paulus is de ‘oude regeling’ synoniem met de joodse wet, waarin God voorheen zijn band met zijn volk en zijn regels kenbaar had gemaakt.

Het woord *diathêkê* (met en zonder ‘nieuw’) treffen we ook aan in verscheidene verhalen over Jezus’ laatste avondmaal (1 Korintiërs 11,25; Marcus 14,24; Matteüs 26,28; Lucas 22,20). Uit deze passages blijkt dat in de optiek van vroege christenen de nieuwe regeling, net als de oude van de Sinai, met bloed bevestigd is, namelijk met het bloed van Jezus. Het idee

dat de regeling van God met zijn volk vernieuwd zou worden en de term ‘nieuwe regeling’ ontleenden zij aan Jeremia 31:31 (Septuagint: 38:31). De terminologie zoals die voorkomt bij Paulus komt ook voor bij de auteur van de Hebreeënbrief. Die verbindt de gedachte expliciet met de profetie van Jeremia (Jeremia 31:31-34) waarin God een nieuwe *diathêkê* aan Israël belooft, een die ze niet zullen overtreden omdat de regels ervan ‘in hun hart’ geschreven zullen zijn; zie Hebreeën 8:8-10; 10:16-18. Verder speelt de auteur met verschillende betekenissen van het woord – in 9:15-28 betekent het afwisselend ‘regeling’ en ‘laatste wilsbeschikking’. Naar analogie van het feit dat de dood van een erfflater nodig is om een testament in werking te stellen, wordt betoogd dat zowel de vroegere als de nieuwe regeling door een dood bekrachtigd moest worden; het oude jaarlijks, het nieuwe slechts eenmaal, namelijk met de dood van Christus.⁴ Het moge duidelijk zijn dat dit concept van een nieuwe tijd, waarin een nieuwe ‘ordering’ van toepassing is, die God met Jezus’ dood en opstanding heeft doen ingaan, christelijk is.⁵ Maar het onderscheid is oorspronkelijk chronologisch, bedoeld om de positie van God ten opzichte van de christelijke kerk aan te duiden. Let wel, de termen ‘oude en nieuwe regeling’ worden in de nieuwtestamentische geschriften nog niet als vaste titels van verzamelingen geschriften gebruikt.

‘De boeken van de oude ordening’

De uitdrukking ‘boeken van de oude *diathêkê*’ als aanduiding voor de oudtestamentische canon komt voor het eerst voor bij Melito van Sardes (gestorven rond 190 na Christus).⁶ In het voorwoord van *Eclogae*, een grotendeels verloren gegane bloemlezing van passages uit het Oude Testament die waarschijnlijk dateert van ongeveer 170 na Christus, vertelt Melito dat hij naar Palestina is gegaan om zich daar op de hoogte te stellen van de precieze afbakening en volgorde van de canon van de ‘oude boeken’ (de passage is bewaard gebleven in Eusebius, *Historia Ecclesiastica* IV 26.13-14):

(13) Melito aan Onesimus, (zijn) broeder, gegroet.
In uw ijver voor de leer hebt u dikwijls gevraagd om geselecteerde passages uit de Wet en de Profeten die betrekking hebben op de Redder en ons gehele geloof. Ook wilde u nauwkeurige kennis vergaren over het aantal en de volgorde van de oude boeken (*palata biblia*). Ik heb mij ervoor ingezet u de gevraagde informatie te bezorgen, omdat ik uw ijver voor het geloof ken en uw leergierigheid met betrekking tot de leer; uit verlangen naar God verkiest u deze dingen boven alle andere, en strijdt u voor eeuwige redding. (14) Ik ben naar het Oosten

gegaan, en toen ik op de plaats waar alles verkondigd is en gebeurd is gekomen was, heb ik nauwkeurige informatie verkregen over de boeken van de oude ordening (*ta tēs palaias diathêkēs biblia*), en die stuur ik u hierbij. De namen ervan zijn: de vijf boeken van Mozes, Genesis, Exodus, Numeri, Leviticus, Deuteronomium; Jozua, zoon van Nun; Rechters; Ruth, Koningen (vier boeken); Kronieken (twee boeken); Psalmen van David; Spreuken en Wijsheid van Salomo⁷; Prediker; Hooglied; Job; Profeten: Jesaja, Jeremia, de twaalf in één boek, Daniël, Ezechiël, Ezra⁸. Daaruit heb ik uittreksels gemaakt, die ik in zes boeken heb onderverdeeld.⁹

Deze passage dateert uit de tijd voor de afronding van de nieuwtestamentische canon. De heilige Schrift van zowel christenen als joden bestond toen Melito bovenstaand voorwoord schreef uit de boeken van de joodse Bijbel. Het is dus onmogelijk dat Melito een onderscheid probeerde te maken tussen de boeken van de joodse Bijbel en de boeken van het Nieuwe Testament.¹⁰ Hij kende ‘boeken van de oude regeling’, maar die stonden voor hem nog niet tegenover ‘de boeken van de nieuwe regeling’.

Melito's waardering voor de boeken van de joodse Bijbel blijkt uit zijn brief overduidelijk: hij ziet ze, net als de eerste christenen die in het Nieuwe Testament aan het woord komen, als heilige boeken van een eerbiedwaardige leeftijd (hij duidt ze aan als ‘de oude boeken’) waarin God de komst van Christus voorzegt heeft. Het is dus ook niet uit depreciatie dat Melito spreekt van ‘de boeken van de oude ordening’.¹¹ In de oude wereld gold wat ‘oud’ was juist als eerbiedwaardig en waardevol. Om Melito's aanduiding te begrijpen moeten we terug naar het hierboven beschreven onderscheid tussen Gods oude ‘regeling’ met of ‘ordening’ voor de wereld en de nieuwe. Als christen rekent Melito zich tot hen die leven onder de nieuwe regeling. Hoewel de joodse Bijbel in zijn ogen voorspellingen over Christus bevat, en een verzameling eerbiedwaardige, oude, door God geopenbaarde boeken is, is het tegelijkertijd de verzameling boeken die hoort bij de oude regeling. Als christen maakt Melito dus gebruik van een zeer oud christelijk theologisch concept om het jodendom te onderscheiden van het christendom. Het nieuwe is dat hij de boeken van het jodendom (die, zoals gezegd, voor hem ook boeken van het christendom zijn) aanduidt als ‘de boeken die horen bij de oude regeling’.

In polemieken tussen joden en christenen werd vaak verwezen naar geschriften behorend tot de joodse Bijbel. Om te voorkomen dat discussies bepaald werden door onenigheid over de omvang van de canon

achtten sommige christenen het verstandig een onverdacht joodse canon als ijkpunt te nemen. Vandaar Onesimus' vraag over de hoeveelheid en volgorde van de boeken, en vandaar Melito's bezoek aan Palestina ¹²

'Het boek van de nieuwe ordening van het evangelie'

De term 'Nieuwe Testament' is, voor zover bekend, voor het eerst als aanduiding voor een verzameling canonieke vroegchristelijke boeken gebruikt door een anonieme anti-montanist in ongeveer 191/192 na Christus ¹³. Deze anoniem wordt als volgt geciteerd door Eusebius, *Historia Ecclesiastica* V 16,3:

Het is nu al een hele tijd geleden, geliefde Abircius Marcellus, dat mij door u gevraagd is een traktaat te schrijven tegen de naar Miltiades genoemde sekte, maar ik heb daar tot nu toe over gearzeld, niet uit onvermogen om de dwaalleer te weerleggen en van de waarheid te getuigen, maar uit angst en schroom dat ik bij iemand de indruk zou wekken iets toe te willen voegen aan, of aan te passen in het boek van de nieuwe ordening van het evangelie (*ho tês tou euangelou kamês diathêkês logos*), waaraan niets kan worden toegevoegd en waarvan niets kan worden afgenomen door iemand die beoogt volgens dat evangelie te leven ¹⁴

De frase *ho tês tou euangelou kamês diathêkês logos* is niet erg helder. Er is niet kortweg sprake van 'de nieuwe *diathêkê*', maar van 'de nieuwe *diathêkê* van het evangelie'. Op zich zou deze frase uitgelegd kunnen worden als een theologische aanduiding van het boek van het christendom, dus 'het boek van de evangelieverkondiging zoals die is in de nieuwe ordening' (in dat geval zou 'evangelie' moeten worden uitgelegd als 'de christelijke evangelieprediking').

De woorden 'de nieuwe *diathêkê* van het evangelie' vormen een bepaling bij *ho logos*, 'het boek'. De schrijver spreekt hier over 'het boek van de christelijke verkondiging', waarmee hij doelt op een schriftelijke bron. Het canonieke gezag ervan blijkt uit zijn opmerkingen over de onmogelijkheid en onwenselijkheid van het toevoegen en weglaten van gedeelten. Juist de strijd tegen ketterijen maakte het noodzakelijk een goed gedefinieerde en afgesloten canon te hebben. Anders dan Melito geeft de anonieme auteur geen lijst namen van boeken die hij tot de canon rekende. Hij spreekt niet van 'boeken' (meervoud) maar van 'het boek' (enkelvoud). We weten dat aan het eind van de tweede eeuw na Christus de nieuwtestamentische canon grotendeels vaststond (over een aantal boeken werd nog lang gediscussieerd). Het is dan ook zeer waarschijnlijk

dat de anonieme auteur doelt op een nieuwtestamentische canon, in welke vorm dan ook, en dat ‘evangelie’ hier verstaan moet worden als aanduiding voor de christelijke boodschap. Maar *diathêkê* betekent bij de anonieme schrijver van deze passage nog steeds niet ‘verbond’ maar ‘ordering’, ‘regeling’.

Inburgering van de titels

Binnen enkele decennia raken de titels *palai diathêkê* en *kainê diathêkê* ingeburgerd als namen van de twee delen van de canon. Ook in Latijnse geschriften worden de titels gebruikt, en wel als *vetus testamentum* en *novum testamentum*.¹⁵ Het woord *testamentum* betekent ‘laatste wilsbeschikking’, en dat is, zoals gezegd, slechts een van de betekenissen van *diathêkê*. De vertalingen *vetus* en *novum testamentum* laten zien dat de titels al voornamelijk fungeerden als aanduidingen van delen van de canon, en niet meer als aanduidingen van een eerdere en een latere fase van Gods relatie met mensen. Er zijn talloze passages waarmee dat geïllustreerd kan worden. Een goed voorbeeld is *Stromateis* V 10 61 1 van Clemens van Alexandrie (circa 150-215 na Christus):

Zo dan zijn de mysteriën die ‘nu geopenbaard zijn aan de heiligen’,¹⁶ verborgen geweest tot (de tijd van) de apostelen, en door hen overgeleverd zoals ze die van de Heer ontvangen hebben, ze waren verborgen in het Oude Testament (*en têt palai diathêkê*).¹⁷

In deze passage zien we duidelijk dat *palai diathêkê* gebruikt wordt als titel van een deel van de canon. Ook zien we hoe het Oude Testament in de vroege kerk vaak functioneerde: het bevatte voor de goede verstaander de waarheid aangaande Christus, die waarheid was echter aan de apostelen zonder sluier geopenbaard. Oude en Nieuwe Testament zijn titels geworden met een ‘neutrale’ betekenis.¹⁸

De titel Oude Testament en de relatie christendom-jodendom

Een van de argumenten die gebruikt worden tegen de titel Oude Testament is dat deze benaming uiting zou geven aan een lagere waardering voor het Oude Testament dan voor het Nieuwe. Het onderscheid tussen oud en nieuw zou met name problematisch zijn in de relatie tussen het christendom en het jodendom.

Vanuit historisch oogpunt is deze zorg niet gegrond: de titel Oude Testament is niet ontstaan als uiting van een negatieve waardeering van een

deel van de canon. Ook moet het problematisch gehalte van het onderscheid in de hedendaagse tijd niet op de spits worden gedieven. Een bijbel waarin boeken van het Nieuwe Testament opgenomen zijn, is namelijk voor een gelovige jood sowieso onacceptabel, hoe de titel van de joodse Bijbel in deze verzameling ook luidt. De titel Oude Testament kan alleen in christelijke bijbels een aanduiding zijn van de verzameling boeken die voor joden de bijbelse canon vormt. In oorsprong is het juist een eervolle aanduiding, zoals bleek uit Melito. Voor seculiere lezers geldt dat de Bijbel (hetzij de joodse, hetzij een christelijke) een vertaling is van een oude verzameling boeken. Voor hen zijn de namen Oude en Nieuwe Testament voor de deelverzamelingen neutraal.

Samenvatting

De titels Oude Testament en Nieuwe Testament zijn vertalingen van de Griekse uitdrukkingen *palaiā diathēkē* en *kainē diathēkē*. *Diathēkē* betekent ‘regeling’, ‘ordering’, ‘testament’, ‘beschikking’. Deze Griekse uitdrukkingen komen voor in het Nieuwe Testament als aanduidingen van Gods relatie met de mensen voor en na de komst van Christus, maar worden in de tweede eeuw voor het eerst gebruikt om er verzamelingen boeken mee aan te duiden. Aanvankelijk gebeurde dat onder toevoeging van de woorden ‘de boeken/het boek van ’ ‘de boeken van de oude ordening’ en ‘het boek van de nieuwe evangelische ordening’. Aan het begin van de derde eeuw worden de beide uitdrukkingen zonder ‘boek(en) van’ in christelijke geschriften gebruikt als titels van de delen van de canon. Al in deze vroege geschriften hebben de titels vooral een verwijfsfunctie – ze verwijzen naar een van de twee delen van de canon en functioneren als neutrale titels.

Dr. R. Buitenwerf is vertaalcoördinator Nieuwe Testament bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Prof. dr. H.J. de Jonge is hoogleraar aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Leiden voor de uitlegging van het Nieuwe Testament en vroegchristelijke letterkunde.

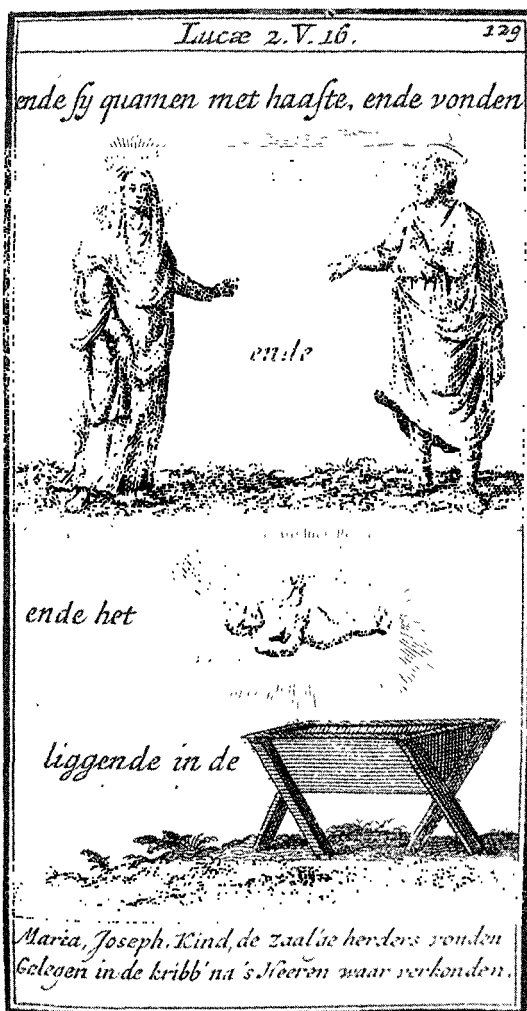
Noten

1. Zie ook H. von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, Beiträge zur historischen Theologie 39, Tübingen 1968, p. 304-311; W.C. van Unnik, ‘De la

- regle *mête prostheinai mête afelein* dans l'histoire du canon', in J. Reiling (et al., eds.), *Sparsa collecta The Collected Essays of W.C. van Unnik* 2, Supplements to Novum Testamentum 30, Leiden 1980, p. 123-156 (= *Vigiliae christianae* 3 [1949], p. 1-36), Van Unnik, '*Hê kainê diathêkê* - a Problem in the Early History of the Canon', in *Sparsa collecta* 2, p. 157-171
- 2 Om 'verbond' of 'overeenkomst' in eigenlijke zin aan te duiden wordt in het Grieks het woord *sunthêkê* gebruikt
 - 3 Vgl. Von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, p. 305. Het werkwoord *dia-tithêmi* betekent 'regelen'. Een archaisch woord voor 'regeling' is 'bedeling'. In vertalingen van het Nieuwe Testament wordt *diathêkê* meestal vertaald met 'verbond', bij gebrek aan beter
 - 4 In Hebreeën komt het woord *diathêkê* voor in de volgende verzen: 7:22, 8:6, 8-10, 9:4, 15-17, 20, 10:16, 29, 12:24, 13:20
 - 5 In het onder meer in Qumran gevonden *Damascusdocument* (CD) komt de combinatie *ha-bert ha-chadasja*, 'het nieuwe verbond', een aantal keren voor als aanduiding voor de regeling tussen God en de groep waartoe de auteur behoort (CD-A VI 19, VIII 21, CD-B XIX 33-34). Uit CD wordt echter duidelijk dat het niet zozeer gaat om een nieuwe regeling, als wel om een hernieuwde en nu juiste naleving van de bestaande regeling op instigatie van God (zie bijv. CD-A VI 2, 11, CD-B XIX 28-31)
 - 6 In het Oude Testament wordt een aantal keren de term 'boek van het verbond' gebruikt om de Pentateuch of een deel daarvan aan te duiden (Exodus 24:7, 2 Koningen 23:2, 21, 2 Kronieken 34:30, I Makkabeërs 1:57), maar nooit de joodse Bijbel als geheel
 - 7 Het is onzeker of Melito (indien zijn tekst bij Eusebius correct overgeleverd is) Spreuken en Wijsheid van Salomo als hetzelfde boek of als twee aparte boeken beschouwt
 - 8 Ezra = Ezra en Nehemia. Het boek Ester ontbreekt
 - 9 Tekst: G. Bardy (ed./vert.), *Eusebe de Cesaree Histoire ecclesiastique I-IV*, Sources chretiennes 31, Parijs 1952, p. 211
 - 10 Zie Van Unnik, '*Hê kainê diathêkê*', p. 163-164
 - 11 Het is veelzeggend dat Melito op het christelijk paasfeest preekte over Exodus 12
 - 12 Van Unnik, '*Hê kainê diathêkê*', p. 163-164
 - 13 Het montanisme was een sterk eschatologisch gerichte christelijke beweging waarin grote nadruk lag op ascetisme. De beweging begon in de tweede helft van de tweede eeuw na Christus op instigatie van Montanus, en heeft voortbestaan tot in de zesde eeuw
 - 14 Tekst: G. Bardy (ed./vert.), *Eusebe de Cesaree Histoire ecclesiastique V-VII*, Sources chretiennes 41, Parijs 1955, p. 46. Zie Van Unnik, 'De la regle *mête prostheinai mête afelein* dans l'histoire du canon'
 - 15 Tertullianus gebruikt ook het woord 'instrumentum' als alternatieve vertaling van *diathêkê*. Dit woord moet niet worden opgevat als 'instrument' of 'middel' maar als

'schriftelijk document', in onderscheid tot regelingen in het algemeen, mondeling of schriftelijk, met andere woorden, als een aanscherping van het woord 'testamentum' Zowel 'testamentum' als 'instrumentum' wordt door hem opgevat als een juridische term Ook Erasmus gebruikt in 1516 het woord 'instrumentum' Het Nederlandse woord 'testament' in de titels Oude en Nieuwe Testament is afkomstig van het Latijnse woord *testamentum*

- 16 Toespeling op Kolossenzen I 26 'het mysterie dat eeuwen en geslachten lang verborgen is geweest – maar nu aan zijn heiligen is geopenbaard'
- 17 Tekst A le Boulluec (ed)/P Voulet (vert.), *Clement d'Alexandrie Stromate V I*, Sources chretiennes 278, Parijs 1981, p. 124, 126
- 18 Vergelijk bijv. Clemens van Alexandrie, *Stromateis* III 6 54 4, Origenes, *Commentaar op het Johannes-evangelie* I 6 36, 13 80-81 Daarnaast komt andere terminologie voor Justinus Martyr, *Dialog met Trypho*, gebruikt echter *palaia* en *kainê diathêkê* als chronologisch-theologische termen (zie bijv. XI 2 en 4, waarin gesteld wordt dat Christus de nieuwe *diathêkê* is) Justinus gebruikt *hai (hagiai) graphai*, 'de (heilige) Schriften', als aanduiding van het Oude Testament (zie bijv. LV 3 en LXXXVIII 8) De evangeliën worden door hem aangeduid als 'herinneringen van de apostelen (en hun volgelingen)' (zie bijv. C 4 en CIII 8)

'Lucas 2:16', uit: *De kleine print-bybel, waar in door verscheide afbeeldingen een meenigte van Bybelsche spreuken verklaart werden*, Amsterdam 1736

Foto: Sandra Haverman/NBG